

ARANTZAZU BERE GOGOETAREN ISPILUAN

Joxe AZURMENDI

Denboran zehar aldatuz joan da Arantzazuk bere burua ikusteko modua, «Arantzazuko mitoa» esan genezakeena; baina elementu nagusiek mendez mende iraun egin dute —Euskal Herriko historian kokapena, esanahi soziala, bakegintza, etab.—, Garibayrekin hasi (1571) eta horiei gure egunetan Salvatore Mitxelenak eman dien garapen, nire ustean poetikoenera arte. I. Omaetxebarriak santutegiaren «teologia mota bat» kontsideratzen duen horren osagai sinboliko nabarienetarik, zazpi seinalatuko ditut.

1. PARAJEA

Inor ez da harrutuko, Arantzazuko mitoan elementu sinboliko inportante bat paisajea bera bada. Gero guruzbidez, barrankoz, humilladeroz jantzita aurkituko dugu, erromantzeroan adibidez. Baina «teologizazio» hauek baino lehen ere, bere horretantxe, Arantzazuko parajea, agerpenaren eta erromesen bidearen espazio fisikoa, indartsua da arimaren gainean.

Beharbada zerbait ezustekoa, Salvatorek bere kondairaren hasieran aintzatago hartu ez izana gertatzen zaigu. Salvatore poeta dramatikoa historiak absorbitzen du. J. Garrido «mistikoa», aldiz, sentibe-

rako da Naturarekiko. «Burutapenik sortzen du Arantzazuk. Paisaiaren beraren eragina ere bada, apika, gure sentipen-irudipenen iratzar erazlea», hasten da haren liburua. Urrexolako harkaitza, Jaturabeko errekarroa, Urkilla-Elgeako mendikatea eta beste aipatu ondoren, neolitoan hemen babesa bilatu zuen gizakiaz gogoratzen da. Izan ere, dolmenak eta, guretzat paisajea dira, prehistoria, ez historia. Baina giza paisajea, gizakia bere baitan duena, bere altzo handian gauzkana. Eta hau berria da.

Uste dut Gandiagak sentitu eta espresatu duela estreina eta ongiena kultura (edo «teologia») berri hau: Arantzazu, ez mundutik kanpora, baizik hamai-ka bidegurutzeren erdi-erdian ikusten duena; zeruko Andra Mari eta Arantzazu geografikoa, biak eszena batean biltzen dituena; gizakiak paisajearen ispiluan bere milurtetako arima ikusten duena. *Elorri* aipa liteke, edo «Artasoko salmuak».

Beti ez da horrela izan. Gamarrarentzat

nunca esta tierra fue pissada por pies humanos asta que por impulso divino vino a ballarla [Andra Mariaren irudia] el dicho pastor Rodrigo, no aviendo rastro, ni memoria del puesto en mas de dos leguas al derredor; quando se descubrio, sin que huviese camino, ni senda; antes era esta montaña asperissima cerrada, e inculta.

Aurreneko autoreen luman Arantzazu ez da giza-lurra, dena urruntasun eskuragaitz eta basamortu baizik, «profundo y inhabitable yermo», Garibayrekin esateko; «lo más aspero, lo más retirado, e inculto de toda Cantabria, y aun de toda España» Gamarraren arabera; «tan oculto, que con estar en la corta distancia de dos leguas, era ignorado de todos», Luzuriagaren esanean; mundutik aparte, hitz batean. (Eta, zer esan: «fecunda variedad de tigres, ossos, lobos, jaulies, raposos, gatos monteses» ikusten dizu han Ayllon-ek!).

Paisajearen deskribapena baino gehiago teologia bat da agian Arantzazuko irudi basati hau, bere burua mendiko bakardadean agertzen duen Itun Zaharreko Jainkoari alusioz eraikia. Han ez dago ezer, basamortua eta Jainko ezkutuaren presentzia besterik, erromesaren zain. Behin azaroaz gero («se cierran los caminos de niebes, y aguas, de manera que la gente deja de andar») eta maiatzera arte («que es quando ordinariamente comiençan a quitarse las niebes, aunque duran las lluvias, y malos tiempos», beti Gamarraren hitzetan), Arantzazu neguaren azpian ezkutatzen da. Eta negua beltza da Arantzazun. Besteak beste, horregatik utzi ei dute mertzedariak (Luzuriaga - Gamarrak ia testu berdina dauka Arantzazuko neguaz):

Considerando la aspereza del sitio, y rigor de los inviernos, que por la profundidad del parage, son muy dilatados, y de tan corto Horizonte, por lo mucho que suben las peñas, que ay dias en que apenas se gozan quatro horas de Sol; las nieblas muy espesas; muy continuas las nives; repetidos los yelos; las escarchas frequentes; las tempestades ordinarias, y llenas de horrores, y espantos, en rayos, y truenos; por cuya causa avian experimentado, y padecido graves achaques, y enfermedades todos los Religiosos, que alli avian assistido, y de cuyo numero muchos avian fallecido..

Gabon bezperan, maitinak errezatu eta, elurrak bideak itxi dituelako jateko deus gabe geraturiko fraideei afora eman dien aingeru artzainarena da Arantzazuko mitoan mirari ezagunenetako bat, Urangak pintatua.

Baina uda partean ere, ez uste Arantzazu etxeko atarian dagoela; Arantzazuraino joan egin behar da, eta kosta egiten da joatea. Sekulako bide gaitza izango da erromesek, gurutzez eta katez kargaturik maiz, mendi hartaraino ibili beharko dizutena, noizpait ere «Ama-seeek» salbetan edo gau bijilian bategiteko, neke luzearen buruan («Arantzazura bide luze/ aldapa gora, gainera», erromantzeroak dakienez).

Arantzazu urrun egiten dala?
Zerua are urrunago.
Zerua ez da alperrentzako,
irabazten dunantzako

(*Arantzazu, euskal poema*, 70)

Errodrigok berri eman eta, oñatiarrak –idazten du Luzuriagak–, hark zioena egia ote zen ikusi guraz, «empesaron a caminar con no poco riesgo, y trabajo, por que las sendas eran asperissimas, y los peligros de despeñarse casi evidentes, por las peñas, y montes, que se oponian al encuentro imposibilitandoles, no solo el passo, sino dificultandoles el conocimiento del paraje en que se hallaban. — Al fin venciendo con el desseo, y devocion las fragosidades del sitio llegaron al Sagrado lugar...».

2. BIDEA/BIDEGINTZA, ERMITAGINTZA

Motibo dinamiko, poetikoenetakoa dugu hau Arantzazuko mitoan (horregatik esplotatu du hala Salbatorek); baina franko ezaguna baitugu denok, luzatu beharrik ez daukagu.

Fededunaren existentzia bidegintza dela, bizi honetan beste bizitza baterantz erromesak garela, kristauak aspaldian daki. Doktrina arrunt paulotar hori bi koordinada konkretutan hedatzen da Arantzazun.

Batetik, Arantzazu peregrinazio leku bat da: erromesak, bide luze neketsuaren buruan (bizitzaren sinbolo), Andra Mariaren aurrean belaunikatzean iristen duen jomuga, «beste mundua». Eta hor ermita edo elizako argiak, zilarrak, kantak, irudia, eta erromesa hunkitzen zuen Arantzazuko «parabisu» guztia ulertu.

Bestetik, Arantzazuko bertako historia, mendetan zehar, bidegintza/ermitagintza amaigabeko bat bezala ulertzen da, hasierako ermitatik hasi eta gaurko basilikaraino. Erromes fededun bakoitza bidea egiten bezala, euskal fede erromesa «ermitagintzan» ari da mendez mende. Merezi du ohartzea, ermitaren eskea, arantza gainean agertu den Ama Birjinaren lehenengo eskea eta bakarra, Gamarrari jarraitu zaion Arantzazuko tradizio beranteko elementua dela (Garibay-k oraindik ez du ezertarako aipatzen, eta Gamarrak berak iradoki bakarrik) - Kofradiaren edo Iuana Arriarangoaren interesa izan litekeena alegia, eta gero bertoko komunitatearena.

Motibo multzo honek denborarekin bi aldetarako garapideak eman ditu. Alde batetik geroz eta frantziskotarragotuz joan da. Gamarra, Luzuria-

ga, etab., Andra Mariaren agerpena teologikoki argitzerakoan, Horeb mendiaren erreferentzia sakralaz baliatu dira (Itun Zaharrea Sinairi tradizio elohista eta deuteronomoak ematen dioten izena), «pues nada puede darse tan ponderativo para los momentos excepcionales de la existencia, que sublimarlos a la jerarquía de misterios, engarzándolos con los referidos en las Sagradas Escrituras», irazkintzen du, ez dakit zergatik ironia puntu batekin zipriztinduak iruditzen zaizkidan bere pasarte ugarrietako batean, Aita Lizarralde.

Gero, ordea, erromes bidean gurutzeak agertuz joan dira, bidea seinalatzen (Arrikruz, Burdinkruz, Zurkruz; aizkorri eta mendi gailurretan gehiago). Lizarralde berak erromes bidea Eskala Santa baten antzera ikusiko du. Eta geroenean Arantzazuko mendia euskal Kalbario, Alberna, bilakatuz joan da. Era berean, Arantzazuko ermitatxoan euskal Porziunkula bat ikusten ausartuko da Lizarralde, eta Salbatore eta Omaetxebarria jarraitu egin zaizkio.

Berdenboran, beste aldetik, beste eboluzio bat dago, Arantzazuko historia Euskal Herriko historiaren irudira eta *vice versa* interpretatuz. Adibidez, ermitagintza eta euskal herrigintza; edo Guruzbideko hiru erorikoak, Arantzazuko erreketak, Euskal Herriko gerrak, ezagunak dira Salbatore Mitxelearen paraleloak.

Aldiz, lehenengo erreketaren inguruan Gamarrak gogoeta serio askoa egiten du, eta bitxi samarra da, filosofo jentil baten giza historiaren meditazio etsia dela harena, euskal historiari inolako erreferentziarik gabe noski (agian «euskal historiarik» oraindik egon ere ez dagoelako haren pentsaeran). Pasarte polita da.

«Aquel gran Filosofo Eraclito que continuamente llorava la mutabilidad de las cosas del mundo, dixo que era imposible entrar dos veces en un mismo rio; pues la segunda vez ya es otro, y no son las mismas aguas que passaron. — Todo esto he querido traer al intento casso, que voy a referir. ¿Quien dixera, que una cassa, y templo, que se edifico con tanta costa, y en puesto tan aspero, y fragoso, en desierto tan inculto, en montaña tan inhabitable para el culto, y veneración de Maria Santissima representada en esta Imagen, no tuviera estabilidad perpetua, y permanencia constante? Pero como todo esto era cosa de este mundo, fue necesario experimentar su inconstancia; y assi el año [urtea gaizki dakar!...] prendiendo fuego, se quemo toda ella de repente...»

Bigarren erreketak bai, esanahi piska bat erli-

jiosoagoa du: «Conocióse bien aver sido este incendio, y fatal estrago disposición del cielo». Euskal esanahirik batere ez noski... Salbatorentzat, aldiz:

Gure Euskalerrri eta
gure Arantzazu:
zori berak beinbeti
ziñuzten uztartu

(*Bizi nai*)

Dena dela, Arantzazuko historia euskal historiaren erdian kokatze hau ez da Salbatorek asmatua. Hasieran bertan dagoena da eta nolabait substantziala da Arantzazuko mitoan.

3. AGERPENAREN “MITOA”

Andra Mariaren agerpena da Arantzazuko historia guztiaren muina. Zein urtetan agertu zen Andra Maria? Susmoa baitaukat, 1469 urtea «teologikoa» dela.

3.1. KRONOLOGIAREN BATEN BILA

Arantzazuko historia dokumentatuaren hastapenen muga, esan daiteke 1490ean daukagula (edo 1489). Eta aurreneko informazio hauek Kofradiari dagozkio. Data horren aurretik, dena hutsune eta isiltasun. Ondorengo urteetan, aldiz, denbora gutxian mugimendu asko nabaritzen da arrapaladan: bidea, ermita, hospederia egiteko lanak. Beraz, hogeitau urte inguruan, ezer ez; eta, gero, beste hogeitau urte inguruan, mila lan, eta sei aldiz maizter aldakuntza bai, eta Kondearen eta Kofradiaren, eta Ordena Erlijosoen artean eskatimak.

Beatak, mertzedariak, hirugarrendarrak, jeronimoak, dominikoak, frantziskotarrak; frantziskotarren artean bertan liskarrak (erreformatu, ez erreformatu). Erregeen, Kardinal Cisneros-en, Aita Santuaren beraren interbentzioak Arantzazuko istiluetan. Esan nahi baitu, 1490-1500 aldera, zerbaitegatik, jende askok interes handia zuela Arantzazun («varias Ordenes contendieron por este honor», esaten du Adrian Lizarralde xumeki).

Ez daukagu istorio hauetan luzatzerik, baina kontuan hartzeko kontrastea da urteotako mugimendu izugarri hau, eta aurreko hogeitau urteko isiltasun osoa. Kontuan hartzekoa, orobat, joanetorri guztion azpian iraun dirauen alderdi bakarra, Iuana Arriarango andrea izan dela (semearekin), bera hil arte. Azkenean Arantzazuk Iuana Arriarangoaren inbentua ematen baitu nolabait.

3.2. HERRITARREN KOFRADIA "DEMOKRATA"

Historialariak irakurritz, harrigarria da, Errodrigori entzun eta, artzain gaztea gidari, lehen aldiz Arantzazura igo omen direnean jada, hiribilduko ordezkari ofizial antzera igo ei direla oñatiarrak aitz artean gora prozesioan, kandela eta guzti, familia printzipalek eta kabildo eliztar eta zibilak biek hala erabaki izanik, hau da, jada Kofradia eratu balego bezalaxe antolatuta. Kofradiak, ordea, iri hartan sortua dirudi, hasteko -agian agerpenaren ez ondorio, baizik aurretiazko gisa gehiago- eta, J. Adrian Lizarralde dioenez, bidea urratzeko-eta, estreinako interbentzio batzuk izan ondoren, Arantzazun egindako bilera batean «en 1491, siendo alcalde García Ruíz de Murguía, se dió forma definitiva a la Cofradía de Sta. María de Aránzazu».

Ordurako Arantzazun aurreneko etxea jasoa zegoen («la muy devota casa de Señora Santa Maria de Arançaçu»), Kofradiaren obra; eta han bizi ziren luana Arriarangoa eta bere seme Frai Pedro (89 edo 90ean haratuak antza), agian, bidea bukatu orduko, etxegintzako lanak zuzentzen ari. Ermita eta «etxea» eraikita daudelarik, Kofradiaren hurrengo pausoa, 91ko bilera horretan, Frai Pedrori «un poder para traer de Roma indulgencias para esta Santa Casa» ematea izan da, «de traer de su Santidad muchos perdones e indulgencias, para los que a esta Santa casa de Arançaçu visitassen, y hiziessen limosnas»: Arantzazu peregrinazio zentru bat bihurtzeko programa bat, ongi aurrikusi eta planifikatua.

Zer zen, baina, «Arantzazuko Birjinaren zaldun nobleen Kofradia» hori? Batikbat, Oñatiko Kondearen aurkako alderdi «demokrata» zela, esango genuke. Kontzejua, edo Udaletxea izango dena. Ez dakigu, ez noiz, ez nola sortu zen. Baina, elkar gorrotatzen zuten Garibay eta Murgiatarrak, adibidez, Oñatin ganboa eta oinaz alderdien buru legez etsai amorratu izanak, bateratuak ikusten ditugu. Hor, bada, «dieron su nombre todos los caballeros nobles o cabezas de familia, fueron excluidos solamente los *condepecheros*, tributarios o paniaguados del Conde, lo que equivalía también a ser excluidos del rolde de electores y eligendos para los oficios del Concejo», diosku Lizarralde. Beraz, esan dezagun, Kondearen nagusitasun prententsioen aurka, justizia egiteko eta beren buruak gobernatzeko berak aski jaun ziren etxejabe edo «hidalgoak» elkartu ziren Kofradian; Oñatikoak denak, eta Arrasatekoak ere bai zenbait hastapenetan, gerotxoago banatu egingo baziren ere. «Ez hidalgo» kontsideratuak, kondeari errenta edo

petxarik ordaindu beharra zutenak, baztertuak geratzen ziren.

3.3. KOFRADIA ZABAL ELKARTZAILEA

Erdi Aroan auzoak eta gremioak kofradietan elkartzen ziren santuren baten izenpean (nekazarien, arrantzaleen kofradiak), nolanhiko premietan elkarri laguntzeko, bakoitza bere patroia festa, ermitara erromeria, bazkari, eta usadioekin. Kofradion helburuak sozialak izaten ziren. Kofradia bakoitza alderdi edo bando bat bezala zen, bere antolaketa sozial osoaz, bere talde harrokeria eta zeloezin. Kofradien artean ez ziren gutxitan izaten kalapitak. Oñatin, herri sakabanatua izaki, hainbat kofradia ezberdin zegoen kale zaharretan zein auzo berriagoetan, eta hainbat ermita nonahi, kofradeen bilgune (hogeita hamabi omen!, Gesaltzan bertan bat, Arantzazutik ez urruti). Ez zegoen, baina, Ama Birjinaren ermitarik («mas alla de Guesalza hallareis una santica sobre un espino, esta sin hermita, ni cubierta», esanarazten dio Errodrigori, Gamarrak jasotzen duen legenda batek), eta oñatiarrak Erginako Andra Mari Zurira joaten ziren erromerian, Arrasateko partean. Batbatean, aldiz, Arantzazuko Ama Birjinaren Kofradian oñatiar «libre» denak dirudi Kofradia bakarrean bilduak aurkitzen ditugula. Are, apezak eta elizjendea ere, kofradietan sartzen ez zena, hemen bai; seinale, Arantzazuko hau ez zela beste kofradia bat gehiago, besteak bezalakoa.

Kofradia honen lehenengo helburua eta zeregina ere Arantzazuko bidea egitea izan da (kofradia arruntak ez baitziren holako xedeen karietara sortzen!); gero, ermita, hospederia. Ama Birjinaren ermita non egin -kalean, Gesaltzan, orain dagoen tokian-, eztabaida handiak ibili direla, ematen du. Interesen diferentziak ere handiak zirelako, zalan-tza gabe.

Azkenik, Ama Birjinaren agerlekutzat zeruak hautatu duen parajeak, konpromiso diplomatiko nekez orekatu bateko soluzioa begitantzen du: Kondearen jurisdikzioan datza (aurreneko monjeak etortzeko baimena berak eman beharko dio Frai Pedrori); alabaina «territorialmente pertenecía (...) al partido de Murguía; con todo, su propiedad era del común, como situado en los montes comunales de la villa (...). De pertenecer a propietario particular, pudo serlo del linaje Garibay, en cuya lista de propiedades territoriales del año 1555 figuran estas parcelas o seles» (Lizarralde). Ezusteko berria he-men: banderietan etsai izaniko jauntxoak adiskideturik elkarlanean ezezik, azkenean Kondea bera bere arerio batuekin batera ikusten dugu bide

eta ermitagintzan laguntzen, monastegia eraikitzen ondoren; hori bai, bere interesak ez direla kalte-tuko, ziurtatu eta gero. Guzti-guztiak bat!

Puzzle konplikatu honetako pieza ezberdin eta askotan tematiak, zuhurtzia adina kemenez, lotzen asmatu duen bitartekari abila, ez ote da Iuana Arriarango andrea izan? Itxura duenez, Iuana ongi harremanduta zegoen Murgiatarrekin (hauen bandedoko senarraren alarguntsa zen bera, eta hauen alkatetza urtean «eman» zitzaion Arantzazu artatzeko enkargua berari); orobat Kondearen etxearekin (Frai Pedrokekin batera, Kondearen senitarteko bat egongo da lehenengo mertzedarien komunitatean); batez ere Errege Katolikoekin eta haien Gortearrekin, Lazarraga han baitzegoen (Arantzazulea berau, testamentuan ere erakutsi duenez). Eta karakter irmea zuen. Berriro Lizarralde irakurriz: «La dama Arriarán actuó en sus menesteres de beata de Aránzazu como quien tenía derechos propios en el Santuario, con completa independencia y autonomía, amparada acaso en el favor que gozaba de los Reyes Católicos y del señor de la casa de Guebara, y con tal consejo y talento que no eran de cualquier beata vulgar». Izan ere, Iuana ez da Arantzazura inoren proiektuak zaintzera joan seguruenik, bere-bere egitasmo bat aurrera ateratzeko ahalegintzen jarraitzera baino, kosta ahala kosta.

Mitoan kontatzen den bezala, ematen du, Arantzazuko Ama Birjina agertu eta mundu guztia zalapartaka mugitu zela: bidea, ermita, komentua, peregrinazioak. Baina egiaz Ama Birjina 1469an agertu bazen, hoguei urtetan ez da ikusten inor ezer mugitu denik. Nola ulertu koska hori? Beharbada, Garibayk data historikotzat hartu duena, erreferentzia sinboliko bat da, Arantzazun bertan tradizioa hartu duena, fraideak han jada seguru eta lasai bizi zirenean, garai berrien hastapena iraganen urte hartara proiektatuz. 1469 hori Fernando eta Isabelen ezkon-urtea baita, izan ere, eta ezaguna da bion batasunak izpiritu mistiko eta milenarista edo profetista batzuegan (Iuana Arriarangoa ere profetisa omen) nolako entusiasmoak piztu zituen Espainian, aro berri bakezko eta anaitasunezko baten hastapen gisa («interpretación del reinado de los Reyes Católicos como liberación de la nueva Jerusalén», J. A. Maravall-en hitzetan).

Bai santutegiaren fundazioan (Iuana Arriarangoa tarteko), bai Arantzazu gaur etxe frantziskotarra izatean (Cisneros, Isabel), zerikusi handia izan dute, zuzenean ala zeharka, Espainiako Errege Katolikoek. Gipuzkoako baketzear ere Errege horiek berek izan dute zerikusirik. Borroka hamarkada luzeak pasa eta hainbat urte geroago,

beharbada, iraganari so, Errege Katoliko haiekin Euskal Herriarentzat ere aro berri bat hasi zela, interpretatu da Arantzazun. Edonola ere, «Arantzazuko mitoa» esker onekoa izango zaie. Salvatore Mitxelenak berak idatzi du hau: «Enrike txotxolin-goaren ordean, Errege Katolikoak jarri ziran, Kastillan ezezik España osoan agintzen, aundi ta indartsu. Errege Katolikoak euskal jauntxoai juramentu eginarazi zien, ordurarteko burrukak erabat uzteko (1490)». Errege Katolikoekin eta Ama Birjinaren artean egin genduen, hortaz, bakea..., 1490ean hain zuzen!

Esan bezala, Arantzazuko historia dokumentatuaren barrara heltzen garenerako, bake eta elkarlan giro jabala nagusi da lehendik gizartean (Kondearen eta Oñatiko herriaren nahiz bandojauntxoekin artean). Arantzazuko Ama Birjinak bakea ekarri zuela, esan ohi bada, bakeak ekarri zuela Arantzazuko Ama Birjina, esan ahal izango baikenuke agian hobeto. Eta, edozein kasutan ere, Andra Mariaren agerpena eta Euskal Herriaren bakea elementu banaezinak bilakatu dira Arantzazuko tradizioan.

4. BAKEA/EURIA

Arantzazuko berrionak diagrama oso sinplea dizu: denboran, lehen/orain; espazioan, zerua/lurra; balioespenean, zuria/beltza. Hau da, oposizio bakunak: bi momentu soil du historiak -lehen versus orain-; gertakariaren espazioak zerua eta Euskal Herria soilik (sinbolizatuak: Arantzazu, zerua; zuek erromesok etorri zareten herria, lurra/mundua); bi kolore mezuaren edukiak, h. d., txuribeltx garbi, jeneroak eskatzen duen bezala. a) Lehen/Euskal Herrian gau beltza: Jainkoaren deiari entzungor, banderien gerrak eta erreketak, txikizioa eta hondamendia edonon. Hainbeste dongakeriagatik, zeruan, Jainkoaren haserre; lurrean, lehortea. b) Orain/argia, Jainkoaren errukia eta Ama Birjinaren agerpena: lurrean bakea, zeruan euria. Beraz, «gloria ta alabantza Ama Birjinari...» Eta dena zein ikaragarri beltza pintatu lehen, eta zein zoragarri argitsu dena orain Andra Mariarekin, sermolariaren esku egongo da.

Arantzazuk bere burua nola ikusten zuen, Gamarra dugu lehenengo ispilua, historialari gisa beti Garibay-ren testuan oinarrituz diharduela. (Nahiz Garibay-k horixe besterik ez dirudien: Arantzazuk bere burua ikusteko moduaren isla. «Arantzazuko mitoa» zalantza gabe Arantzazuk berak sortu du, ez Garibay-k). Gamarrak honela pintatzen du lehen: «Grandes eran sin duda las

[necesidades] que padecía toda la Cantabria desde los años de mil, quatrocientos, y veinte asta los de mil quatrocientos, y setenta, abrassandose en crueles, y civiles guerras ocasionadas de los vandos de Oñez, y Ganboa, sin que lo pudiesen resistir cassa, castillo, ni villa cercada, derramandosse infinita sangre de Cantabros en desiertos, y poblados; estando toda virtud en tinieblas; y toda maldad, sobervia, y enojo muy en su punto, y fuerza: nadie tenia cassa propia ni segura por la tirania de sus contrarios: nadie queria senbrar, ni trabajar porque luego el enemigo se lo talaba, y quitaba: quemabanse muchos lugares, y cassas muy principales, queriendo con estos hechos desafortados sepultar en eterno olvido la memoria los unos de los otros; y porque no faltasse ninguna detestacion, ni abomiable culpa, en este mesmo tiempo se descubrio aquel sacrilego, y nefando hombre llamado Fr. Alonso. Padecía la miserable gente a manos de la tirania de los poderossos sin que aun los señores Reyes de aquellos tiempos pudiesen apaciguar tan sangrientas enemistades. Llamaban al cielo los pobres, ronpian con sus suspiros las nubes pidiendo a Dios misericordia de tan abominables culpas; y como lo es su Magestad soberana, movido de las oraciones de los afligidos quiso visitar esta noble region de Cantabria...» .

Testu honen arabera, lehen, gerra eta nahaske-ta zibila dago; gero, txiroen oititzek bigunduta, Jainkoaren errukia «apaciguando los vandos, sosegando las inquietudes, y poniendo treguas a tan sangrientas guerras» —Andra Maria ezertarako aipatzeke oraindik—; eta gero dago Ama Birjinaren agerpena. Ezerk ez du iradokitzen, Ama Birjina agertu eta haren ondorioz banderien artean baketze egintza espektakularren bat imaginatu behar denik (halakorik egon izan balitz, hark kontu guztia- ren kukulua izan beharko zuen). Itxura guztiz, bada, denboraren poderioan joan da bakea agerpenaren ondoriozko eta mirakuluzkoa bihurtzen, Luzuriaga baitan jada ikusten dugun eran. (Garibay-k, murri asko, «en estos tiempos de tanta calamidad y miseria» zioen besterik gabe; eta, bakegintzaz, ezta zipitzik ere).

Lehorteaz bezainbatean, halaber, Gamarraren aipatu kontadizoan —komentuko tradizio primitiboena berak islatzen du seguruenik— aipurik ere ez dago. (Lehorte beharrik ez, gerrarengatik inork ereiten ez bazuen). Zalantza gabe, lehortearena (Garibay-k ere ezagutzen ez zuena; Limako Frai Juan de Ayllon-ek, 1647, ez bakea eta ez lehorte/euria ezagutzen ditu) beste tradizio batetik erantsia duela, espreski garbi utzi nahi digu Gamarrak. Hala, agerpenaren historiaren amaieran

(Errodrigo, «Aranzan çu?», etc., legendaren nukleo zaharrena), «todo esto consta por tradiciones llanas, y papeles autenticos que ay en el Convento, y se verifica con el puesto donde oy esta fundado el dicho Convento» ziurtatzen digu. Geroxeago, haatik, komentuaren erreketak paper denak xahutu dituela, erreparorik gabe aitortzen digu: «Y en este incendio se quemaron todos los papeles assi de sus principios de fundación, invencion, y aparecimiento, como los de los muchos prodigios, maravillas, y milagros...». Hainbat ohargarriagoa, hortaz, hemen legendaren nukleoaren zalantzaezintasuna bermatzeko egiten duen «tradizio lauen eta paper autentikoen» baieztapena: mitoaren nukleoaren ziurtasunaz inolako ezbairik sor ez dadin.

Segidan lehortearen kapitulua kontatzen da, eta —legendaren balioan osagarri hau ez baita nonbait funtsezkoa—, iturri informatiboen diferentzia propio adierazten digu Gamarrak: autu hau Martin Alonso de Sarría y Avecia-gandik omen dauka, «vecino de la ciudad de Vitoria, bien conocido en estas Provincias assi por su nobleza, y riqueza, como por el estudio de buenas letras, que fue vigilantissimo escudriñador de antigüedades». Zoritxarrez, Sarría eta Avecia jaunaren eskuizkribuak galduak dira. Gamarrak haren ildotik dioskunez, «quando aparecio esta santa Imagen en este puesto avia veinte y quatro meses que no llovía, de que procedio tan gran seca, que parecia se acababa el mundo, como algunos antes lo avia profetizado San Vicente Ferrer».

San Vicente Ferrer-en profetia horrek (profetismo gehiago!) gutxienez berrogeita hamar urte lehenagokoa izan behar du, inoizkoa izatekotan. Orduan ibili baitzen santua inguru hauetan predikari.

Baina, urte asko ala gutxi, horixe da gutxiena mitoarentzat: kontua da, lehortea santu batek profetizatua zegoela eta Jainkoaren zigorra zela. Holako lehortea Erdi Aroan, jauntxo baten bekata (bereziki elizaren aurka baten), gotzainaren eskualde baten deskomekua, herri baten sinesgabekeria, etab., kausa ezberdinak izan zitzakeen, beti espiritualak. Errogatibek deus ez zuten laguntzen orduan. Euskal Herriko lehortea biblikoak bi urte ikaragarri iraun du, Elias profetaren madarikazioak Israelen eragindakoak baino urtebete gutxiago. Luzuriagak hogeitau urte iraun duen halako lehortea bat aipatzen du Spainian!. Hala ere, lehortea ez da kantabres gogorren bihotzak biguntzeko aski izan. Horretarako Ama Birjinak agertu eta euriaren mirakulua ekarri behar izan du.

Lehortea eta euria («abundante lluvia en señal de la abundancia de gracias») teologikoak dira le-

henik, eta erru eta graziaren testuinguruan ulertzen dira. Iruditzen zait, ordea, sinbolismoak zentzu historiko bat ere baduela apika, eta Ernazimentuko mitoan Erdi Aro ilun eta orainaldi berri argiaren kontrasteak orokorki duen funtzioa, bete dezakeela — Arantzazu, euskal historiaren mito ernazentista bat; Euskal Herriko historiaren lehen filosofia implizito bat (Salvatore Mitxelenak halaxe ikusi duena, jakina da).

Erdi Aroa —lehen— ezereza bezala, gau beltza, hastapen garbietatik erorialdia, barbaria («olvidados ya —kantabresak— de sus primeras, y loables costumbres, consevando solamente la feé, en que nunca bastardearon», deskribatzen ditu Luzuriagak agerpena aurreko euskaldunak); orainaldia, jaiotza berria —Ernazimentua—, ederraren eta argiaren hedatzea. Euskal antzinaroa: gerra zibila, basakeria, lehortea, gaua; oraina (Arantzazu), Erdi Aro lehorretik irteera: eguzkia, bakea, euria, aro berri handi bat zabalik aurrean. Lehen errogatibak egiten alferrik zebiltzan oñatiarrak, Arantzazun Andra Maria agurtu, eta ohol eta adar batzuekin aterpetxo eginda, «se volvieron a la villa de Oñate con grande alegría, y cantares, y al entrar e ella comenzo a llover un agua mansa, y abundante con grande gozo, y alegría de todos...», dio Gamarrak: amaitu da iragan beltza, euskal historian Modernitatearen hastapen argitsua ireki da. Arantzazuko agerpena Luzuriagak uholdearen ostean Noeri ortzadarra agertzearekin, Moisesi Horeb mendian Jainkoa mintzatzearekin asoziatzen du.

Arantzazun Jainkoak itun bat betiko egin du Euskal Herriarekin, Israel berriarekin. Ortzadarra Noe eta haren semeentzat Jainkoaren itun-hitzaren seinale bat izan den bezala, gizakiak eta bizidunak ez dituela sekula berriro uholde batek suntsituko (Gen. 9, 12-17), hala Arantzazuko Andra Maria Luzuriagarentzat Jainkoaren itun-hitzaren seinale da Euskal Herriarekin, hau ere betiko dela, ez etsaien ez gerra zibilen pean inoiz galduko dela, «por que el poder humano, no basta a destruir obras, que abraza la Providencia Divina». Eta Faraon handiak bere amorru guztiarekin Israel txikia ezin desegin ahal izan zuen bezala, Jainkoak babesten zuelako, hala babesten du Arantzazuko Andra Mariak Kantabria, eta «(...) por mas que sople el rencor, y enemistad los animos de Cantabria, no se han de consumir sus Provincias; por que en el Espino de Arantzazu esta Maria defendiendola, y como sintiendo en si los golpes, que entre si lastiman esta Nacion».

Izan ere, Arantzazuko mitoa hasiera-hasieratik kantabrismoaren mitoarekin, hau da, euskal modernitatearen mitoarekin bat eginda aurkitzen

dugu. Aro berri baten hasieraren kontzientziarekin. Gaztelari atxikita, Granadan —kondea eta «ehun oñatiar» han ibili dira— Salamankan, Italian, Ameriketara, euskotar «kantabresak» egundoko egitandiak egiten dabilta Erregearen ohoretan eta beren hantustetxorako. Harrotasunezko euskal kontzientzia berri bat da. Kontzientzia militar eta militarista, triunfalista bat, oso gaizki datorrena bat Arantzazuk izan gura duen bakearen sinboloarekin, eta Arantza-zuko historialari frantziskotarrak berak kutsatuak dituena. (Luzuriagak «la Monarchia de los Cantabros feliz, y victoriosa siempre de las armas vezinas, y extranjeras» eta «la Nobleza, valor, y virtud de tan heroyca Nacion» goraiatzen du).

Luzuriaga eta irakurritz, gaiztoa gerra zibilak ematen du; gerrak berak positiboa dirudi, bestela, Erregeren eta erlijioaren alde, edo lurraren alde. Orduan Arantzazuko Ama Birjinak berak lagundu egiten du nonbait etsaien aurka (Okendo, etc.). Gamarrak egiten duen Gipuzkoaren panegirikoan, giputzen dohain militarrei dagokie gorazarre handiena (egon ere, han letra gizonak gutxiago egon omen baitira arma gizonak baino). Gipuzkoar gutxi batzuek armada handiak aisa garaitzen ei dituzte. Agian sinesgaitzak dira gero halako balentriak, «pero no se admirara el que conoce el valor, y esfuerço, y propension a las armas, con que nacen sus hijos». Gipuzkoan «apenas ay casa en ella de donde no ayan salido balerosissimos soldados en servicio de sus reyes».

Eta hori dena munduko txalagarriena begitantzen zaio historialari frantziskotarrari. Kofradia oñatiarrek eta arrasatearrek batera sortu, Arantzazura bidea egiten batez ere arrasatearrak gogor ahalegindu, eta hala ere gero, Kofradia atzera banatu egin da berehala: «por ser vecinos de dos lugares tan opuestos en tiempo de las comunidades, y naturalmente belicosissimos, como lo son todos los Guipuzcoanos, se separaron los de Mondragon». (Garibay-k: «se deshizo, considerando que, con el tiempo, podrian de congregacion de gentes de dos pueblos nacer questiones y diferencias»).

Beraz, lerro artean irakurtzen badugu, euskal herrietan Ama Birjinak eragin omendako bakeak berak, ez du oso osoa ematen. Are gutxiago, hurrengo urteetan erlijiosoak berak nolako baketan ibili diren, kontu egiten badugu. «Sobre esto —irakurtzen diogu Garibay-ri; bistan da historialari frantziskotarrek asko leunduko dituztela gauzak— entre ambas religiones, vuo grandes y largas diferencias, hasta diuersas vezes tentar los Franciscos de la observancia, de echar por fuerça, y rigor de

armas a los Dominicos, a quienes fauoreciendo el concejo de la villa de Oñate, fueron defendidos, y los religiosos Franciscos espelidos».

5. JENDEA/KANTABRISMOA

Zein jende moduri agertu zaio Andra Maria Arantzazun? Nolako jendea dira euskaldunak? Zer da Euskal Herria? «Solemne costumbre, y estilo es de los Chronistas, que escriben Vidas de Santos, o Milagrosos Aparecimientos de Sagradas Imagenes, dar principio a sus Relaciones, con noticias de los lugares, y tierras donde vivieron los Heroes, que son argumento de su pluma, o acaecieron las Apariciones, que son prodigioso assumpto de sus ingenios», hitz hauekin hasten da Luzuriagaren liburua. Eta hala ohi dihardute, ihardun ere, Arantzazuko historialariek.

Historialariok, aurrenekoak batik bat, Fausto Arozenak, Zaldibia Batxilerraz ari zela, «cantabris-mo rupestre» deitu duen posturakoak dira, alegia, gipuzkoar bakoitzean Inperio erromatarraren garaile bat ikusten duena. Hain zuzen, Batxiler Martinez Zaldibiako horren *Suma*-ren zordun nabarmen ageri da Gamarra, eta berdin gero haren ondorengoak.

Gamarra, ez dela mintzatuko, esanez hasten da, «de los primeros habitantes, y pobladores de esta Provincia, de su lenguaje, principio del basquense, de los nombres antiguos, y lugares de ella, de su modo de ocupación, de su inclinación a las armas, de su gran valor en la guerra, y de la que tuvieron con Augusto Cesar, y sus Romanos, y de la lealtad y constancia en su religión», horretarako guztirako aski omen baita kantabresei buruzko literatura arrunta begiratzea.

Gamarrak hitz horietan hitzez hitz Batxilerraren *Suma*-ko tituluak errepikatzen dituela, ohartzen gara. Gipuzkoako lurren eta ondasunen deskribapena egiterakoan, orobat, ia hitzez hitz Batxilerrari jarraitzen zaio: «muchos valles delei-tosos encerrados entre alturas inaccesibles, que parece tocan el cielo, regados de rios perennes, con innumerables arboles frutiferos de todo genero. Esta debaxo del sexto clima», etc.

Susmatuko nuke, beraz, Gamarrak iturri bezala aipatzen duen Martin Alonso de Sarria y Avecia-ren liburua, «en que trata de Cantabria, su fundación, y lengua, y luego de las quatro Provincias, Guipuzcoa, Vizcaya, Alava y Navarra, que esta en mi poder», Gipuzkoari dagokionerako bederen, Zaldibiaren doktrinara mugatzen zela funtsean.

Gipuzkoa Kantabriako parte da, «tan celebrada en los Anales por sus valerosas y heroicas hazañas»; Kantabriako fundatzailea «el Patriarcha Noe, cuyos descendientes por linea recta de varon son los Cantabros (a quienes dio principio Tubal su nieto)». Beti fededun garbiak izan dira eta –Gamarrari erromatarraren gerrak gutxiago axola zaizkio– mairuen aurka batez ere gudariak: «nunca esta Provincia, ni los Cantabros fueron sujetos, ni vencidos de los Arabes». Don Pelayo «hijo del Duque de Cantabria» zen. Berkonkista alde bitatik batera hasi zen: alde batetik Don Pelayok, «con aiuda de Cantabros, y Asturianos, y otros fugitibos, que se recogieron en las montañas»; eta «por la parte de Navarra, por Ynigo Arista primer Rei de ella, començando la guerra año novecientos y doce, y despues por sus subcesores, a los quales ayudaron mucho los Guipuzcoanos».

Alde bietan ere, euskaldunon partizipazioa erabakiorra da beti. Gipuzkoara mugatuz, «los Guipuzcoanos, que entonces no tenían villas, ni lugares populosos, sino que constaba de caserías derramadas, sienpre asistieron con sus armas, que eran ballestas y lanças, y dardos al dicho Don Inigo los que quedaron sin yr a las Asturias, teniendo continua guerra con los moros, que llegaban asta Gorriti...» Finean, bada: «quando entraron los moros en España no passaron estas montañas, ni passaron en Cantabria, con que quedo la feé, y ley divina pura, y sin mezcla alguna, que otras provincias padecieron».

Luzuriagak berrogei urte geroago idazten du, eta Gamarrarentzat (1648) fede garbia zena, odol garbia eta fede garbia eta hizkuntza ere garbia izango da harentzat jada (1686). Kantabria Barneak «todo lo Vascongado, como son, las siempre invictas Provincias de Alava, Guypuzcoa, Señorío de Vizcaya, y gran porcion del Reyno de Navarra» biltzen du. «Notoria es al mundo, la Nobleza de los Cantabros en sus celebres Solares y solariegas casas, llamadas así por ventura; porque descendientes del Sol se precian de tan ilustres como este mayor luminar del mundo» (beraz, euzkoek eta eguzkiek, ez dirudite Txaho edo Aranaren inbentuak). Etsaiek inoiz ez dute menperatu ahal izan, «y esta es la raçon porque persevera asta oy aquel primitivo, y natural lenguaje, que enseñó a toda España Tubal su primer Rey, sin corrupcion alguna, castizo el Idioma, y limpio, como la sangre vascongada, sin mezcla, ni alteración alguna en su originaria viveza, y propiedad siempre, haviendo fallecido en las mas Provincias de Europa».

Euskaldun/kantabresak «esta ilustrissima nacion», «esta Nacion siempre ilustre»- betidanik fede-

dun zuzenak eta zintzoak izan dira. Espainian izan den beste hainbat astafede eta heresia, hemen ez da ezagutu. Tubal patriarkak berak, «como docto, y Santo enseñó (...) en el nativo Idioma Vascongado; en dulces metros, los preceptos de ambas leyes, natural, y Divina: doctrinandolos en la adoracion, y reverencia de un solo Dios verdadero Criador de Cielo, y tierra, explicandoles la doctrina necessaria para el fin ultimo, y eterna salud de las almas (...). Perseveró inviolable esta feé en los Cantabros, hasta la venida de Christo, predicación de los Apostoles, buena nueva, y promulgación de la Ley Evangelica, conservandose desde entonces incontaminada, e ilesa esta Nacion, sin que en todas sus Provincias, aya pausado su fiel guarda, ni falseado su constante observacion». Euskal Herria munduan ezaguna izan daiteke «por su virtud heroica, catolica observancia, y fieles costumbres, en que se exercitaron desde su primera habitacion en los paises de su sitio y comarca».

Berrogeita hamar urte handi pasako da, Arantzazun Gipuzkoako lehenengo fraide komentua jaso, eta frantziskotarren Kantabriako Probintzia autonomoa -Burgoskotik banatua- sor dadin arte. Euskal kontzientzia kantabristaren erne eta zolitze aroa kontsidera genezake, ausaz, bitarteko epe hori. Euskal kontzientzia modernoaren sortze historia horretan sortu da Arantzazu; eta historia horren emaitza adina, haren eragilea izan da apika bera. Mila bostehun eta berrogeita hamaikan frantziskotarren Ordenan Kantabriako Probintzia sortu denean, Euskal Herrian kantabrista puripurian zegoela, urte horietantsu bere *Suma de las cosas cantabricas y guipuzcoanas* idazten ari zen Batxiler Zaldibiaren suak erakusten digu.

6. ERREGE KATOLIKOAK/ ERREGEEN DEBOZIOA

Luzuriagak Frai Joan Zumarragakoaz esango duen eran, garai hartako kantabresak, eta fraide frantziskotarrak zer esanik ez, «al servicio de ambas Magestades», Jainkoaren eta Erregeren zerbitzuan lehiatzen dira. Harrokeria kantabristarekin bat egiten duena da Erregeren morroi-debozio partikular hau.

Arantzazuko tradizioa, esan dugu, Errege Katolikoekin dela begirunezkoa bereziki. «Reies Catholicos Don Fernando y Doña Ysabel de gloriosa memoria» eta «estos felicissimos Reyes» esango du beti Gamarrak. Ematen du, erreforma erlijiosoan Espainian Errege Katolikoek zor zaiela (berdin -baina ponpazuago- Luzuriagaren testuan)

eta, azken batean, haiei zor zaiela gaur Arantzazun frantziskotar obserbanteak egotea, h. d., historialariak berak.

Villasanteri oin-ohar batean hauxe irakurtzen diot: «Por una referencia oral que debemos al P. Tarsicio de Azcona (...), tenemos noticia de que en el archivo de Simancas existe una minuta conteniendo instrucciones de Fernando el Católico a su embajador ante la Santa Sede. Entre dichas instrucciones una es que solicite un jubileo o indulgencia para Aránzazu. [Goian aipatu bezala, Kofradiak Frai Pedrorri enkargatua izango da, nik uste]. La cosa no debe extrañarnos o sorprendernos demasiado, sabiendo que hubo oñatiarras ilustres cerca de los Reyes Católicos, tales como Juan López de Lazarraga, contador de la Reina, D. Rodrigo Mercado de Zuazola, fundador de la Universidad de Oñate; y doña Juana de Arriarán, que fue la beata que primero comenzó a servir y cuidar a la imagen y ermita de la Virgen de Aránzazu, fue también llamada alguna vez a la corte de los Reyes Católicos, como afirman Garibay y Gamarra».

Luzuriagak, bere estiloan, «Invictissimo Emperador Carlos V» eta «Catolico Monarca» esango du. Zumarragaren egunetan «el fiel, y Christianissimo zelo deste Agustissimo Cesar, primero Monarca, y Emperador Catolico de las Indias» Mexikoren konkistarekin zebilen okupatua -hots, «Conquista, y pacificacion», omen, Luzuriagaren berbetan hobeto esateko. Oso ongi daki Luzuriagak, nolako basakeriak egiten ari ziren espainolak han. Baina horien erantzulea ez da kaiserra, haren menpeko gaizto batzuk baizik, «Españoles Seculares, que dominaban casi tiranicamente a los Indios»; aitzitik, kaiserra indioen babeslea da.

1615garren urtean, azaroan, Gamarrak ohartzen duenez euriek eta elurrek mendibideak ixten dituztenean, erregearen bihotz handiz eta zelo katolikoz, («no escusó por lo mucho que llovió» dio Isastik), «el chatolico y santo Rey» Filipe III.ak Arantzazu bisitatu zuen. Fraideek kantu eta organo soinu ongi hartu zuten. Baina: «Su Magestad no hizo limosna alguna a esta santa Cassa», notatzen du Gamarrak lehor. Egia da, Gamarrari ere nabaritzen zaiola, errege santuaren eskuitxitasuna, Arantzazun ez dela guztiz ulertu. Eta Gamarrak bere esplikazio modua asmatzen du, Jainkoak eta Ama Birjinak hala nahi izan dutela, fraideak pobrea bizi zitezen. Baina, ez ote zen gutxiespen bat ikusi behar erregearen herabetasun horretan? Urte batzuk geroago, askatua dago korapiloa. «En una ocasion -irakurtzen diogu Luzuriagari- se hallo en la Porteria un Ornamento entero de Casulla, Dalmaticas, Capa, Frontales, Facistoles, y

riquissimos Missales. No se pudo saber la persona, que con disimulo tan piadoso daba tan grande limosna; pero se discurreo cuerdate: que el Catolicissimo Rey Felipe Tercero [por no aver desaogado su magnificencia en alguna dadiva, quando visito este Santuario] embio despues estas alajas; autorizando mas con el silencio, y secreto su generosidad, en cumplimiento de lo que nos enseña Christo...»

Garaiko tonuan, monarkismo sakral honekin batera, espainolismo erlijioso bat dago, batzuetan harro, batzuetan minbera. Gamarra idazten ari denean (Filipe IV.a errege, Portugal independentetua da, Katalunia armetan jeikia, Frantzia Espainia-rekin gerran), «en mi juicio siento –meditatzen du Gamarrak– que el rigor, con que Dios trata nuestra España, y el severo azote con que nos castiga, dandonos tantas calamidades, y miserias, que experimentamos, son los pecados, que cometemos, y el olvido con que vivimos de nuestras obligaciones».

1638an «el enemigo [sic!] entro con tan poderoso exercito por Yrun sobre Fuenterrabia», ezin baitzitzaien frantsesei inola aurre egin. Baina Moisesen otoitzak Israelgo armada txikia garaile bihurtu zuen bezala, «desde que entro el enemigo, y sitio la plaza, asta que levanto el sitio, y se retiro, en este santo Convento [Arantzazu] se hicieron grandissimos exercicios de oraciones, ayunos, processiones, y disciplinas continuandolo con tanto fervor y espiritu como se deja entender lo hiciera el muy reberendo Padre Fr. Francisco de Cerain, que a la sazón era Guardian de este santo Convento, tan celoso de la honrra de Dios, y de los buenos sucessos de nuestra España». «Los nuestros», «nuestra España», esaten da beti. «Nuestra parte», Okendoren guduan –holandes hereseen aurka. Espainiaren etsaiak deabruaren partekoak direla, ez dago esan beharrik. Ingalaterrako Elisabeth erregina «aquella perversa, maldita, y descomulgada Reyna de un pervertido rincon del mundo» da.

Une esanahitsu bat Arantzazuko mitoan Nafarroako sorginen predikazioarena da. Espainia katolikoan gaitz guztiak beti bezala («Prantzitik sinisgabekeria» dio Salbatoreren izenburu batek), Hego Euskal Herriko sorgin eta aztikeria ere Frantziatik etorri bide zen, Luzuriagak sinesten duena sinestekotan. «En tiempos antiguos llego un sujeto del Reyno de Francia, de la Poblacion de Guiena, a las partes de Cantabria, acreditandose de muy entendido, y sabio, siendo en la verdad grandissimo hechicero, y brujo (...). Este diabolico hombre se llamava *Hendo*, y por este nombre una parte de la raya de Francia, entre España, se llama

Hendaya; y el monte *Indomendia*, tomo tambien el nombre de *Hendo*, la montaña de *Indogañata*, lo mismo.»

Kontua da frantses gaizto honek erein haziak XVI eta XVII. mendeetan sorginez bete zuela Nafarroako mendialdea. Inkisizioak erregeari eta erregeak Kantabriako Probintzialari hala eskaturik, bada, han joan ziren Arantzazuko hiru fraide, 1611 urtean, inguru haiek misionatzera, ezaguna den arrakastarekin. Jazoera hau Arantzazuko historialari guztiek aipatzen dute.

Mitxelenaren *Textos arcaicos vascos* bilduman ere jaso da dago, sorgintxo eta aztitxoekin Arantzazuko Andra Maria inoiz euskaraz mintzatu izan baita maitekiro. Bera izaten da, euskarazko zu/zueken jatorrizko esanahiaren eta horien aditz formen eboluzioa adierazteko, beti alegatzen den adibidea.

Hala ere, Mikel Azurmendik, gure egunotan, ezkutatu egin nahi izaten den eta berak deskubritu eta agerian jarri izango zukeen lotsaizuna bezala, aurkeztu digu behin eta berriro bere «deskubrimendua». Deus ez ulertzea da. Zeren eta, izango da edo ez da lotsagarria arazoa bera; nolana ere, Arantzazuko historialari klasikoentzat ez da inoiz ezkutatzeko ezer izan, baizik, beren mentalitatean, harro-harro erakustekoa, eta hala dagite bai Gamarrak eta bai Luzuriagak fier asko, erregearen gutuna Probintzialari oso-osorik birproduzituz biek («Y el Soberano Principe, como fiel hijo, y columna de nuestra santa Ley, y Religion Evangelica... escribió al muy Reverendo Padre Fray Juan de Santander...»).

Are geure mendeon ere, denborak eta mentalitateak aldatu badira, ez dirudi gertaera horren harrotasuna aldatu denik. «Nada de violencia ni de denuncias a la Inquisición», hori da kasu honen guztiz positiboa Lizarralderentzat. Eta honela deritzio, ildo beretik, Villasantek: «Se sabe que en esta misma época, en la provincia vascofrancesa de Labort el siniestro Lancre ejecutó una verdadera carnicería entregando al fuego a centenares de personas acusadas del delito de brujería. La misión de los franciscanos de Aránzazu por las montañas de Navarra y hermandad de Asparrena (Alava) no tuvo este trágico final, sino más bien un feliz desenlace.»

7. EUSKAL HERRIKO ANDRA MARIA

Lizarralderi helduko diogu berriro: «En Aránzazu se registró ahora algunos años el siguiente caso, curiosísimo por cierto, de que todos los oradores

invitados para hablar en los días de la gran Novena de Septiembre, coincidieron, todos ellos, como obedeciendo a una consigna secreta, en un mismo tema: la maternidad divina de María, la Virgen de Aránzazu, madre de los vascos. Todos ellos ponderaron las razones y motivos potentes que hay para llamar a boca llena a la Virgen *Madre de los vascos*. Eta gehitzen du berak: «Este dulce nombre de *Madre de los vascos* se le viene dando, sobre todo, desde la restauración de su Santuario incendiado en la primera guerra civil del siglo pasado».

1918an Arantzazuko Ama Birjina poz eta festa handiekin Gipuzkoako Zaindari izendatua izan baita, Salvatore Mitxelenak «tristura zerbaitez» bakarrik gogora zitzakeen poz haiek. Gipuzkoakoa? «Zergatik ez lurralde askotako bizkaitarrena, ta arabarrena, ta napar euskaldunena?».

«(...) A redimir a los Cantabros», agertu bide zen Arantzazun Andra Maria, Luzuriagaren begitan.

Beharbada egia da, betidaniko «euskaldunen ama» (hasieran kantabresen ama), Lehen Karlistadan liberalek Arantzazu erre dutenean inoiz baino «euskaldunen amago» bilakatu eta gero, Foruondoko aroan, probintzialduz joan dela, Probintziak probintzianotuz doazen bezala...

Ezin esan genezake, berria dugunik etxean probintzikeria. Gamarraren gipuxkeria nabarmena da, Nafarroaren aurka bereziki (Beotibarko guduaren historia, gipuzkoarren itunaren kontua Nafarroatik berezi eta Gaztelarekin, Belate, etab., beti Zaldibiari loturik). Aitzakia bat, Gipuzkoari «eraso» omen dion autore nafar batekiko polemika izan daiteke. Baina, bestela ere, Gamarra Gaztelazale sutsua da; Arantzazuko debozioa Gaztelan seinalatzen, bakarra bera da, eta berak ez dizu behin ere ahazten: «es notable la gran devoción, que con esta santa Imagen tienen en todos estos Reynos principalmente en los de Castilla, Navarra, y Provincias de Guipuzcoa, Vizcaya, y Alaba»; «hicieron traer un jubileo de Roma para todos los que visitasen esta santa Imagen en su tralacion, y aviendole divulgado por todo el Reyno de Navarra, Provincias de Guipuzcoa, Vizcaya, y Alava, y gran parte de Castilla la Vieja»; «apenas se divulgo esta quema por las Provincias de Guipuzcoa, Alava, y Vizcaya, reyno de Navarra, y parte de Castilla». Gamarrak, ez dakit zergatik, enpeinu handia dauka Oñati Gipuzkoa bihurtzeko ere.

Baina Oñati, Arantzazuko Andra Maria agertu denean, eta gero ere denbora askoan, ez da izan Gipuzkoa (1845 arte!); beraz, Arantzazu ez da egon Gipuzkoan, «lau probintzien erdi» baizik. Santutegiaren hastapenek Gipuzkoarekin adina Arabare-

kin izan dute zerikusia. Arantzazuko hainbat eta hainbat fraide arabarra izan da, eta «es un hecho que los primeros historiadores franciscanos de Aránzazu ostentan apellidos alaveses: Ocáriz, Gamarra, Luzuriaga, Arlegui» (Villasante). Erromesak berrogeita lau Arabako herritatik igotzen ziren Arantzazura, beste inondik baino gehiago, antza. Ez dirudi Bizkaia atzera geratzen zenik. Arantzazuko erromantzeroa bizkaieraz dago (eta Bizkaiari alusio garbiekin, askotan: «armallatan altuan dago/ Birjiña Begoñakua...»), zerbait esan nahi du. Gipuzkoatik erromes asko joaten bazen, Nafarroatik beste hainbeste. Eta guztiek azpimarratzen dutena, iparraldetik jende asko zetorren eta laguntza ekonomiko asko ekartzen zuen («trayendo muchas limosnas a esta Cassa de plata y oro (...), con que viene este Convento a tener gran socorro de la nacion Francesa», Gamarra).

Arantzazuk Euskal Herri osoa beharbada praktikan lehenago biltzen zuen, batasunaren kontzientziak baino. Iparralde Frantzia kontsideratuko dute beti Arantzazuko historialariek: «El Reyno de Francia, no sobre sale menos en esta devoción, que Viscaya» (Luzuriaga). Hegoaldeko Euskal Herriaz, berriz, honen batasunaren kontzientzia natural bat bezala sumatzen da Arantzazuko historialari guztiengan. Hastetik beretik, jada Garibay-rekin (Arantzazuko debozioa «por la mesma prouincia de Guipuzcoa, y la de Alaua y señorío de Vizcaya, y reyno de Navarra y otras partes» hedatua omen dago –beste parte hauekin Iparralde ulertu beharko dugu, bereziki debototzat itsasturuak aipatzen dituzenez), Arantzazuko Andra Maria Kantabriako Ama bezala ageri da; eta Kantabria «Gipuzkoa, Araba, Bizkaia eta Nafarroa» da Gamarrarentzat ere.

Luzuriagarentzat eskualde horiek zehazkiago «Cantabria Interior» dira, eta «Cantabria Interior» hau «todo lo Vascongado» da berarentzat: Arantzazuko Amaren historiaren eremua horretaraxe mugatzen da, berariaz dioskunez. Kantabresak, Tubalen leinukoak, mintzaira bera eta nobletasun bera duten «ilustrissima nacion» bat dira. Luzuriagak batzuetan «Viscaya» eta «viscaynos» ere esaten du, nahiz ez askotan («Es Arantzazu como deposito, y Real caja de la largueza manirrota de los Cantabros; es como Erario, y Tesoreria de la ge-nerosidad de Viscaya»).

Ameriketean, Arantzazuko Ama edonondiko euskaldun sakabanatuen identitate ikur bat bihurtu da, itxura dizunez. Liman idazten duen Frai Juan de Ayllon-entzat «Rodrigo de Balzategui, Cantabro de nacion» da; eta Arantzazuko Andra Maria, «la Viscayna gloriosa», «la Viscayna del cielo» edo, naturaltasun guztiarekin, «la Viscaynita Soberana».

8. ONDORIOBIDEZ EDO

Arantzazuko Ama Birjina (beharbada gogoanago hartu beharko genuke I. Omaetxebarria-ren oharra: «la imagen de la Virgen de Aránzazu pertenece al género de las que justamente llevan en vasco la denominación arcaica de *Andra-Mari*, equivalente a la latina de *Sancta Maria*..., anterior a denominaciones como 'Madonna', 'Nôtre Dame', 'Nuestra Señora'..., y anterior también a títulos como los de 'la Madre de Dios de Begoña', o a locuciones como 'Ama Birjiña Begoñakoa' o, abreviado, 'Birjiña Arratekoa, o 'Itziarko Ama'...»). Euskal Herriaren historiako zirkunstantzia jakin batzuetan «agertu» da, Erdi Aroaren itxieran. X. mendean hasi (Montserrat, Orreaga, Uxue) eta XIII.ean (Guadalupe, etc.) erruz ugaritu den «agerkudeen» zikloa, berak ixten du, hain zuzen. Arantzazuko Andra Maria da azkeneko «agertua». Ziklo baten itxiera eta berriaren irekiera, iragaitzeko kontzientziaren espresio eta berriztearen eragile.

Ez da ahaztu behar, Andra Maria Arantzazun «agertu» eta ehun urtera idazten duela Garibay-k (berak ematen baitzikigu Arantzazuko lehen albisteak). Eta ia beste ehun urte geroago Gamarrak. Zaila da guretzat, iragaitzune hartako mentalitatea —beraz, «agerpena»— nolabait birregitea. Badakigu, hasieran agerpenaren esplikazio eta legenda diferenteak egon direla. Garibay-k berak aitortzen digu, bere historia —Errodrigotxorena— kontatu ondoren, «refieren otros, auer la hallado vna pastora, llamada Maria de Datuxtegui, hija de la casa de Datuxtegui, que es en la dicha vezindad de Vribarri, y otros refieren otras cosas». Modernitateak bere aukerak egin ditu gero. Errodrigo Baltzategikoa hautatu du, ez Maria Datuxtegikoa. Bere legenda osatu du. Bere mitoa.

Gaur, bostehun urte atzera begira, zilegi dugu apika, Arantzazuko hastapenen historian, euskal autokontzientzia modernoaren hastapenen, zirriborrotxo batzuen, historia kiribildua imaginatzea, XV/XVI. mendeetan, beti ere tradizioaren, h. d., «mitoaren», begirunerik handienaz.